

Wim Daniëls

*De
taal
van toen*

2016 THOMAS RAP

Inleiding

De jazzmusicus Miles Davis (1926-1991) bracht in 1957 een elpee uit getiteld *Birth of the Cool*, waarop nummers te horen waren die hij had opgenomen in de jaren 1949 en 1950. Het woord 'cool' uit de titel sloeg op cooljazz. Cooljazz is simpel gezegd een wat kalmere jazzsoort dan de jazzstijlen die vóór 1950 domineerden, zoals hotjazz en bebop. Maar 'cool' had destijds ook al een nieuwere betekenis in zich: 'relax' en 'geweldig', althans in de vs. In Nederland zou het tot in de jaren zeventig duren voordat 'cool' in die betekenis doorbrak en dan aanvankelijk ook nog alleen in de jongerentaal. Maar een aardig vleugje 'cool' uit de vs bereikte tussen 1950 en 1970 toch zeker ook al ons land.

Voor een deel waren de jaren vijftig en zestig, en dan vooral de jaren vijftig, hier nog de beknellende en beklemmende jaren waarvan de sfeer eind jaren veertig al fabuleus was opgetekend in de roman *De avonden* van Simon (Gerard) van het Reve. De kerk had destijds ook nog een verstikkende deken over het land liggen, met kerkleiders die zelfs de onbeschaamdheid hadden om bij getrouwde vrouwen op bezoek

te gaan om hen aan te sporen het gezin nog wat verder uit te breiden.

Maar naarmate de tijd vorderde, werden de jaren vijftig toch ook steeds meer de bevrijdende jaren, zeker voor veel jongeren en jongvolwassenen, die nieuwe mogelijkheden kregen of die zelf creëerden. En dat was in zekere zin ook wat Miles Davis bedoelde met zijn *birth of the cool*: de knellende banden werden wat losser; het werd allemaal wat relaxter. In breder perspectief moeten de jaren vijftig weliswaar vooral gezien worden als een aanlooperperiode naar de vernieuwingen en grotere vrijheden die er pas in de jaren zestig zouden komen, maar de basis daarvoor werd onmiskenbaar in de jaren vijftig gelegd.

De welvaart steeg ook flink na 1950, al gold dat lang niet voor iedereen en moest er in tal van gezinnen nog erg zuinig geleefd worden. Bovendien huisden veel mensen in slechte woningen of woonden ze bij anderen in, omdat de woningnood groot was, ook nog in de jaren zestig. Maar het ging beter en beter en er heerste, zoals Geert Mak het in *De eeuw van mijn vader* (1999) formuleert, ‘een stille tevredenheid’. Elektrische huishoudelijke apparaten werden aangeschaft; het auto- en bromfietsbezit nam sterk toe; er kwamen vakantie- en attractieparken en kort na 1950 waren er de eerste tv-uitzendingen. De tv was tot 1967 weliswaar nog zwart-wit, maar in het leven van alledag begon wél steeds meer kleur te komen. In de oorlogsjaren en de crisisjaren vóór de oorlog was alles grijs en grauw geweest. Nu werd het langzamerhand anders, zij het dat veel mensen ook leefden met de angst voor een nieuwe oorlog, nu tussen Oost en West, die alvast Koude Oorlog werd genoemd en die velen ook daadwerkelijk de rillingen bezorgde.

Harry Mulisch (1927-2010) noemde de jaren vijftig in zijn boek *De toekomst van gisteren* (1972) het tijdperk van de angst: 'Angst voor het communisme, angst voor de atoom-bom, angst voor de russen, angst voor de chinezen, angst voor de seksualiteit, angst voor de dood, angst voor de verandering, angst voor de jeugd, angst voor kanker, angst voor angst, angst voor niets.' Margot Engelen haalde deze woorden van Mulisch aan in een artikel over het literaire klimaat in de jaren vijftig (*Literatuur* 2, 1985, 'Literatuur liep niet in de jaren vijftig'), waarbij ze Mulisch' bewering sterk relativeerde door erop te wijzen dat het NIPO in 1955 met een enquête kwam waaruit bleek dat maar 9 procent van de Nederlandse bevolking ontevreden was over het bestaan.

Schrijver K. Schippers (pseudoniem van Gerard Stigter) noemde de jaren vijftig (in een interview met Matt Dings, in het boek *Jonge jaren*, 2010) een feest van kleur, beweging en geluid, maar 'de doem van de oorlogsdreiging was het tegenwicht tegen het geluk dat alles weer mogelijk was, tegen de muziek, de film, de eerste verliefdheid'. En hij sprak ook van 'een bouillabaisse van de meest fantastische en tegenstrijdige indrukken'.

De taal onderging in de jaren vijftig en zestig qua woordenschat een flinke uitbreiding. Op zich is dat niet opmerkelijk. Taal verandert altijd. Er worden nieuwe dingen uitgevonden of ontdekt en daarvoor zijn nieuwe woorden nodig. Maar in de jaren vijftig en zestig kwam daar nog bij dat er een vrijheid werd gevoeld die steeds meer mensen ertoe bracht ook uit de vaste kaders en clichés van hun taal te stappen. Je zag dat bijvoorbeeld bij dichters en schrijvers, onder anderen bij hen die zich verenigden in de Vijftigers en rondom het tijdschrift *Barbarber*, maar ook in de muziek, door de opbloei-

ende jazz en meer nog door de komst van de rock-'n-roll en beat- of popmuziek. Schrijvers en muzikanten vonden ook een snel groeiend publiek, vooral bij jongeren, die er voor het eerst in de geschiedenis in slaagden een echte jongerencultuur te creëren, zonder dat ze nog aan de leiband van volwassenen liepen. Tijdschriften als *Muziek Express* (vanaf 1956), *Muziek Parade* (vanaf 1957) en *Hitweek* (vanaf 1965) waren daarin niet onbelangrijk.

Engels-Amerikaans

Veel nieuwigheden in de jaren vijftig en zestig kwamen uit Engeland en de vs. Dat gold voor producten, maar ook voor muziek, mode en literatuur. Met alle nieuwigheden kwamen er ook veel Engels-Amerikaanse woorden en uitdrukkingen mee. Eerder in de geschiedenis van het Nederlands had het Frans grote invloed gehad, wat je nu nog altijd goed merkt aan de woordenschat van het Nederlands, maar in de jaren vijftig rukte het Engels op. In *De Feanster* (het weekblad voor Achtkarspelen en westelijk Groningen) werd daarover op 28 februari 1958 flink geklaagd:

‘Je kunt geen krant meer opslaan, geen advertentiepagina meer lezen, of het wemelt er van de Engelse woorden en uitdrukkingen. Vooral in de kledingindustrie en bij de grote kledingmagazijnen lijkt het wel of men daar mensen te werk heeft gesteld, die er een zeker behagen in scheppen om zoveel mogelijk vreemde woorden te gebruiken, ook daar waar ze in onze moedertaal goede Nederlandse woorden voor hebben. Het zijn deze lieden die een nieuw soort koeterwaals – of moet men schrijven koeterangelsaksisch? – bij ons volk ingang doen vinden. Wanneer zij dan ook kleding voor het

meisje tussen 14 en 17 jaar willen aanprijzen, zijn dat “specialities for teen agers” of voor “the young lady” en de moderne dichter zal straks wellicht in zijn pen moeten klimmen om een moderne versie te schrijven op het bekende “Hoe zalig als de jongenskiel...” in de trant van: “Hoe zalig als de blazerjacket nog om de schouders van de little gentleman glijdt...” Op het hoofd van de man plaatsen wij niet meer een pet, maar een cap of een Stetson hat. Boven zijn interlockje en singlet trekken zij hem een shirt in plaats van een overhemd aan en heeft hij een white collar job, dan hangen ze om zijn collar een echte American tie van hom spun silk. Bijna steeds komt men in dergelijke advertenties de benamingen: windjack, montycoat of auto-coat tegen en het woord sokken kennen we haast niet meer, want de moderne tekstschrijver noemt dit heel gewoon anklets.’

Ook in het tijdschrift *Onze Taal* werd afgegeven op het vele Engels-Amerikaans dat het Nederlands aan het binnenstromen was, zoals in een van de nummers uit 1958: ‘Laat ons eens een reclamebureau binnengaan, b.v. Smits (...). U zult er de account-executive ontmoeten. Men laat u een lay-out zien, waaraan de lay-outman bezig is. Hij heeft het al bijna gelay-out, zegt men. Ergens anders is een media-man aan de arbeid. Het komt neer op sales-promotion en merchandising. Men redeneert zwaar over motivation-research, over een case-history, een goede head-line, een body-copy, een copy-writer, een slogan en een brain-storm session, over een approach en een break-even point, over woman-ship en prospects, over een free-lance ontwerper en artwork. En zo gaat het maar door.’

In *De Telegraaf* van 8 december 1962 maakte R. Bor zich in een ingezonden brief kwaad op zangeres Corry Brokken van-

wege haar gekoketteer met het Engels. In een interview had ze gesproken over haar 'personal appearance'. Bor eindigde zijn ingezonden brief met de woorden: 'I am gladly looking forward to your personal appearance. So long Corry Brokken!'

In het licht van deze klaagzangen zijn de huidige tirades tegen het Engels die je veelvuldig leest en hoort, wat aan de late kant, kun je zeggen.

Opzet

In dit boek zijn kenmerkende woorden en uitdrukkingen uit de jaren vijftig en zestig bij elkaar gezet. Ze zijn voor die tijd deels volstrekt nieuw, maar deels zijn het ook woorden en uitdrukkingen die al iets langer of veel langer bestonden, maar pas in de jaren vijftig of zestig echt tot ontplooiing kwamen. Zoals ook nu geregeld het geval is, had je in de jaren vijftig en zestig ook nieuwe woorden die eendagsvliegen bleken te zijn. Daarvan worden in dit boek eveneens enkele voorbeelden opgenomen.

Dit boek is geen compleet woordenboek voor de periode 1950-1970. Daarvoor zou een veel dikker boek nodig zijn, want in de jaren vijftig en zestig zijn er vele honderden woorden bij gekomen. Veel nieuwe woorden zijn bijvoorbeeld meegekomen met een nieuwe uitvinding, waarbij het hoofdwoord dan interessanter is dan de meegelifte woorden. Een nieuw woord in de jaren vijftig was 'brommer'. Maar bij die brommer hoorden natuurlijk ook allerlei technische termen voor de onderdelen ervan, die je in een volledig overzicht ook zou moeten opnemen. In dit boek gebeurt dat niet. Dit boek zet de mooiste, meest bijzondere of meest spraakmakende woorden en uitdrukkingen uit de jaren vijftig en

zestig op een rijtje. Het toont hoezeer er in een periode van twintig jaar veel kan veranderen en hoe de taal zijn beste beentje voorzet om het allemaal bij te benen. Daarbij mislukt wel eens iets, maar in vergelijking met andere materialen kent de taal toch behoorlijk weinig restafval.

ABC

***De woorden van de
jaren vijftig***

A

ABC-wapens * Je zou denken: zo moeilijk kan het toch niet zijn om een tijdje geen oorlog te voeren. Maar zo werkt het niet. De Tweede Wereldoorlog was in de jaren vijftig nog maar net voorbij of de voorbereiding voor mogelijke nieuwe oorlogen was alweer in volle gang en her en der werden ook al nieuwe oorlogen gevoerd. En nu kreeg men ook nog de beschikking over ABC-wapens: atomaire, biologische en chemische wapens. Tegelijkertijd dus. Dat was heel andere koek dan het ABC uit de ABC-boekjes van Rie Cramer, die in de jaren vijftig ook volop gebruikt werden, maar die van vóór 1950 dateren. In het Amerikaans-Engels sprak men overigens niet van ABC-weapons maar van NBC-weapons (nuclear, bacteriological and chemical). Tegenwoordig is in het Engelse taalgebied de afkorting WMD (weapons of mass destruction) gangbaarder.

acryl * Kunstvezelstof die op wol lijkt en aan jeuk doet denken. Het woord is gevormd van het Latijnse 'acer' (scherp) en 'olere' (ruiken).

ambiseksueel * Biseksueel; voor mannen gold destijds ook wel de uitdrukking 'aan twee kanten bespeelbaar zijn', een verwijzing naar de langspeelplaat, die in de jaren vijftig populair werd. Het eerste deel van 'ambiseksueel' (ambi) is afgeleid van het Latijnse 'ambo', dat 'beide' betekent.

aftaaïen * Weggaan. Het woord ‘afnokken’, dat dezelfde betekenis heeft, is van oudere datum. Sommigen veronderstellen dat het Engelse ‘tie up’ (opbinden) aan de basis van ‘aftaaïen’ ligt.

afstudeerrichting * In de jaren vijftig kwamen er op universiteiten diverse nieuwe afstudeerrichtingen. In Delft startte men in het studiejaar 1957-1958 bijvoorbeeld met de afstudeerrichting voor wiskundig ingenieur. Het aantal ingeschreven studenten bedroeg 24. Vóór 1950 werd het woord ‘afstudeerrichting’ zelden gebruikt.

ahob * Automatische halve overwegbomen (bij een spoorwegovergang). Men sprak ook van ‘halvebomenoverweg’. Nederland kreeg zijn eerste ahob begin jaren vijftig op het spoorwegknooppunt Voordorpsdijk in Blauwkapel Noord, in de voormalige gemeente Maartensdijk, die in 1954 bij Utrecht werd gevoegd.

amerikaantje * Spelletje dat nozems (zie bij *nozems*) onder elkaar weleens speelden in de jaren vijftig. De journalist Jan Vrijman beschreef ‘amerikaantje spelen’ in *Vrij Nederland* (20 augustus 1955): “‘Jongens, effe een Amerikaantje.’ Een nozem legt zijn linkerhand op zijn rechterbovenarm, drie anderen gaan achter hem staan, een van hen geeft de voorste een lel, de nozem moet raden wie dat deed. De nozem raadt mis, hij raadt nog eens mis, hij raadt raak, er wordt gelachen, er wordt gegierd, er wordt gebruld.’

angry young men * Benaming voor een groep van jonge, voornamelijk Engelse opstandige schrijvers uit de tweede

helft van de jaren vijftig die boos waren op de gevestigde orde. De benaming ‘angry young men’ verwees oorspronkelijk naar de titel van een toneelstuk uit 1956 van John Osborne (1929-1994), *Look Back in Anger*. Tot de Britse angry young men behoorden verder onder anderen: Kingsley Amis, Doris Lessing, Iris Murdoch en Alan Sillitoe. In Nederland werd de benaming ‘angry young men’ soms gegeven aan nozems, in het bijzonder aan de intellectuele tak ervan. De groep schrijvers die de Vijftigers werd genoemd (met Gerrit Kouwenaar, Lucebert, Simon Vinkenoog en anderen), kreeg ook weleens het stempel ‘angry young men’ opgedrukt.

anklet * Korte nylon mannensok met een elastische band; de benaming wordt tegenwoordig ook gebruikt voor een enkelsieraad. ‘Anklet’ gaat terug op het Engelse ‘ankle’ (enkel).

AOW * Algemene Ouderdoms Wet, ingevoerd in 1957 door de toenmalige PvdA-minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid Ko Suurhoff (1905-1967). De wegbereider van de AOW was evenwel Wim (Willem) Drees, die als PvdA-minister van Sociale Zaken in 1947 een Noodwet Ouderdomsvoorziening had ingevoerd. Dat was een tijdelijke voorziening. De AOW zorgde voor een definitieve voorziening, hoewel de AOW sinds 2010 door een economische crisis, speculerende pensioenfondsen en de vergrijzing behoorlijk onder druk is komen te staan. (Zie ook bij *van Drees trekken*.)

apartheid * Rassenscheiding zoals die sinds 1948 via de politiek werd doorgevoerd in Zuid-Afrika. Het begrip bestond (in deze betekenis) al sinds 1919 in Zuid-Afrika, maar werd in de

jaren vijftig algemeen bekend en belandde toen ook voor het eerst in een Nederlands woordenboek. De *Nieuwe Leidsche Courant* had op 23 mei 1953 een groot, onbeschaamd artikel over apartheid van correspondent en radioverslaggever Alfred van Sprang. Apartheid (in het artikel ook 'kleurlij'n' genoemd) werd daarin als een gunstige ontwikkeling gezien. Van Sprang schreef dat er in Johannesburg al meer zwarten dan blanken waren 'en hun aantal stijgt voortdurend'. Hij vervolgde: 'De enige manier om de toestand meester te blijven is het rigoureuus toepassen van de apartheid.' Volgens Van Sprang was het geen kwestie van haat tegen de zwarten, maar van angst 'voor de uiteindelijke vernietiging van de blanke beschaving'.

aquavan * Een caravan die (zonder onderstel) op een boot kon worden geplaatst.

arbeidsongeschiktheidsverzekering * In de jaren twintig viel het woord al een keer, maar pas eind jaren vijftig werd het een gangbaar begrip toen men een ziekte-, ongevallenen invaliditeitsverzekering wilde gaan combineren tot een nieuwe arbeidsongeschiktheidsverzekering. Het woord viel niet bij iedereen in goede aarde. In de negende editie van het woordenboek Van Dale noemde hoofdredacteur Cornelis Kruyskamp (1911-1990) 'arbeidsongeschiktheidsverzekering' een 'monsterlijke formatie'. Hij was ook tegen het woord 'arbeidsongeschikt' zelf. Dat moest 'invaliditeit' zijn, vond hij. De Arbeidsongeschiktheidswet dateert van 1966.

arbeidsreserve * Werklozen. Begin februari 1958 zond H. Wiegman uit Koudekerk aan den Rijn een ingezonden brief naar een regionale krant om zich te beklagen over een

nieuw – zoals hij het noemde – ‘camouflagewoord’. En dat woord was ‘arbeidsreserve’, waarmee werklozen werden bedoeld. Wiegman: ‘Het begon al kort na de Tweede Wereldoorlog. Het woord “steunregeling” werd vervangen door “overbruggingsuitkering”. De werkverschaffing moest het veld ruimen; het indrukwekkende woord Dienst Uitvoering Werken, de D.U.W., kwam daarvoor in de plaats. De “werklozenschool” ontving de gewichtige naam “rijkswerkplaats voor vakontwikkeling”. En toen was daar dus ook het woord “arbeidsreserve”.’

Wiegman was zeker niet de enige die kritiek had op de term. Er werd alom heftig tegen geageerd. Op 25 augustus 1959 stond er in een andere regionale krant het volgende:

‘Het departement spreekt niet over “werkloosheid”, maar over “geregistreerde arbeidsreserve”. De werklozen begrijpen dat woord niet. Zij voelen niets van het subtiële verschil tussen hen die niet werken in het vrije bedrijf maar in de aanvullende werken en hen die helemaal niet werken. Ze weten alleen dat ze werkloos zijn.’

artistiekeling * Kunstzinnig en filosofisch ingestelde jongere (nozem) die bij voorkeur naar jazzmuziek luisterde en ook wel naar Franse chansons. De benaming was vooral gangbaar in Rotterdam; in Amsterdam werden de artistiekelingen vaker pleiners genoemd (zie bij *pleiners*). Bij het artistiekeling zijn hoorden qua uiterlijk onder andere een caesarkapsel en het dragen van bordeelsluipe (zie bij beide woorden). Sommigen rookten pijp. Artistiekelingen kwamen veelal uit de hogere middenklasse. In Vlaanderen sprak men eerder van ‘artistieken’ dan van ‘artistiekelingen’.

asfaltjeugd * Jongeren die veel op straat te vinden waren; ze schoolden bij elkaar op pleinen of in portieken en leken zich – voor de buitenwacht – vooral te vervelen. De ‘straatslijperij’ van de jeugd werkte veel vandalisme in de hand, zo werd gezegd. De grote stad waarin de (asfalt)jeugd zijn weg moest zien te vinden, werd ‘asfaltjungle’ genoemd.

astronaut * Ruimtevaarder. Het ruimtevaartavontuur begon (echt) in 1957 toen de Russen hun eerste kunstmaan of satelliet, de Spoetnik 1, lanceerden. In hetzelfde jaar stuurden ze een hondje (Laika) de ruimte in met de Spoetnik 2. In 1961 (12 april) ging de eerste mens, dus de eerste astronaut, de ruimte in, de Rus Joeri Gagarin (1934-1968, gestorven bij een straaljagerongeluk). Toch werd het woord ‘astronaut’ al geruime tijd voor Gagarins ruimtereis gebruikt. In de jaren vijftig zelfs veelvuldig omdat men wist dat de eerste bemande ruimtereis eraan zat te komen. Maar al rond 1930 spraken men bijvoorbeeld van ‘astronautiek’, in de betekenis van ‘ruimtevaart’ (zie ook bij *ruimtevaart*).

atoomblondine * Marilyn Monroe, een van de spraakmakende actrices uit de jaren vijftig. Ze speelde onder andere in de films *Some Like It Hot* (1959) en *The Seven Year Itch*. Die laatste film is uit 1955. Een van de scènes hieruit behoort tot de bekendste aller tijden. Het gaat om de scène waarin Marilyn Monroes jurk opwaait als ze boven een luchtkoker van de metro staat en zegt: ‘O, voel je die bries van de metro? Is het niet heerlijk?’ De betreffende jurk werd in juni 2011 geveild en leverde een bedrag van 4,6 miljoen dollar op. De koopster was actrice Debbie Reynolds. De titel van de film (*The Seven Year Itch*) betekent overigens zoveel als ‘de rela-

tiedip, die standaard na zeven jaar komt'. 'Relatiedip' is een woord dat de Nederlandse woordenboeken nooit heeft gehaald.

De aanduiding 'atoomblondine' stond onder andere in een artikel in het *Leidsch Dagblad*, dat op 19 januari 1953 de kop had: 'De atoomblondine van Hollywood': 'Een stralend blonde schoonheid, welvoorzien van alle charmes van een pin-up girl, een paar brutale heldere ogen en een lachend uitdagende mond, waarin een snelle, vaak scherpe tong schuil gaat, een durf-al met een zelfs voor Hollywood ongekende flair.'

Het woord 'aatom' uit 'atoomblondine' moest voor de associatie met 'lef' en 'stoer' zorgen. Maar 'aatom' verwees in wezen toch naar het nucleaire tijdperk waarin de jaren vijftig nadrukkelijk vielen.

audiomiddelen * Geluidsdragers, bijvoorbeeld de radio en de platenspeler.

autisme * Dit begrip werd in 1943-1944 gelanceerd door de Oostenrijkse kinderpsychiater Leo Kanner en zijn landgenoot Hans Asperger, die kinderarts was. Maar beiden gebruikten het woord onafhankelijk van elkaar in twee artikelen: Kanner in de VS, waar hij was gaan wonen, en Asperger in Wenen. In Nederland dook het woord 'autisme' in 1951 voor het eerst op. Het werd aanvankelijk nog in verband gebracht met schizofrenie. Op 25 maart 1955 gaf dokter Plokker, geneesheer-directeur van de stichting Hulp en Heil, een lezing voor de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen in Wassenaar (wat anno nu als een onwaarschijnlijke combinatie klinkt: plattelandsvrouwen en Wassenaar), waarin hij autisme nog een bijzonder kenmerk van schizofrenie noemde.